

AKADEMİK

araştırmalar

Yıl I Sayı I YAZ 1996

Sosyal Bilimler Dergisi

1996

1

YAZ

el-GAZÂLÎ*

İngilizceden Çevirenler:
Ruhattin YAZOĞLU**
İbrahim YILMAZ***

Batı'da Algazel, genellikle el-Gazâlî diye bilinen fakih, kelâmcı, filozof ve mutasavvıf olan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî eş-Şâfiî (1058-1111), "İslâmın Delili" (Hüccetü'l-İslâm), -"Dinin Süsü" (Zeynüddîn) ve "Dinin Yenileyicisi" (Müceddidüddîn) olarak anılmaktadır¹. Onun şahsında, 'Eş'ârî kelâmının nihâî zaferini ve kelâmın felsefe üzerindeki galibiyetini' bulmaktayız². Gazâlî, İslâmın Yeni Eflantuculuğa karşı koyma tarihinde en büyük şahsiyetlerden birisidir³. Daha sonraki dönemlerde, delillerini İbn Rüşd'ün çürütme teşebbüsüne rağmen o, İslâm felsefesinde telâfisi mümkün olmayan saldırılarda bulunmuştur. Gazâlî, Aristoteles'i, Fârâbî'yi bilhassa da İbn Sînâ'yı örnek göstererek felsefeyi susturan saldırısını, "*Tehâfütü'l-Felâsife*" adlı 1095 yılında yazdığı eseriyle yapmıştır. Kendisini tamamen felsefe öğrenimine hasrettikten ve filozofların doktrinlerini izah eden "*Makâsidü'l-Felâsife*" adlı eserini kaleme aldıktan sonra, o, filozofları kendi delilleriyle mağlub edebileceğine, kendini hazır hissetmiştir.

"*Tehâfütü'l-Felâsife*"nin neredeyse dörtte biri, âlemin zaman bakımından başlangıcının olup olmadığı konusuna tahsis edilmiş ve bu problem üzerinde Gazâlî, klasik kelâm delilini benimsemiştir. Bizi ilgilendiren delil de budur.

* Bu yazı, William Lane Craig'in "The Cosmological Argument from Plato to Leibniz" (London, 1980) adlı eserinin 98-104 sayfaları arasında yer alan "el-Gazâlî" bölümünün tercümesidir.

** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Arş. Gör.

*** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Arş. Gör.

¹M. Saeed Sheikh, "Al-Ghazâlî: Metaphysics", A History of Muslim Philosophy, (ed. M.M. Sharif), Wiesbaden, 1963, I, 581.

²De Lacy O'Leary, Arabic Thought and its Place in History, rev. ed. (London: Kagan Paul, Trench, Trubner and Co., 1939; New York: E.P. Dutton and Co., 1939), s. 219.

³Majid Fakhry, A History of Islamic Philosophy, New York and London: Columbia University Press, 1970, s. 244.

Fakat bunun, Gazâlî tarafından Allah'ın varlığı ile ilgili kullanılan yegâne delil olmadığına dikkat edilmelidir; Goodman, Gazâlî'nin yaratma ile ilgili delilini mükemmel bir şekilde ele almış, teleolojik, kendi başına doğru olan otorite ve fânî âlemin karakteri ile ilgili delillerden iktibaslarda bulunmuştur⁴. Gazâlî, aynı zamanda hareket hakkında Ana Kuvveti îma etmektedir⁵. Hatta vaktiyle de Yeni Eflâtuncular tarafından kullanılan "contingency" delilini kullanmıştır⁶. Goodman'in de belirttiği gibi Gazâlî, sonunda amaca zarar vereceğine inandığı için bu delili kullanmamıştır. Goodman, bunu şu şekilde izah eder:

Mümkün bir varlık olan dünyadan hareketle zarûrî bir varlık olan Allah'a ulaşılması mümkünse, aynı şekilde zarûrî bir varlık olan Allah'tan hareketle mümkün bir varlık olan dünyaya ulaşılması da mümkün olur. Dünyanın mümkün varlığı tabiatı ile, kendi dışında var olan varlıkları bildiren zarûrî bir varlığa isnad olunduğu takdirde, dünyanın kendi kendine mümkün bir varlık olmadığı, ancak Sebebine binaen zarûrî bir varlık olduğu iddia olunabilir... Tanrı, varlığın kaynağıdır, fakat maddî değildir; dünya devamlı olarak O'na muhtaçtır, ancak müphem bir şekilde, 'ontolojik bağımlılık' olarak karakterize edilen en ince metafiziksel teselsül buna mani olur.

Gazâlî'nin şüphesi, 'ontolojik bağımlılığın' manasız bir bağıntıyı ispat etme ihtimalinde kendini gösterir. Aristotelesçi düşüncede ise, daimî olarak var olan şeyler var olmak zorundadır: Dünya, ezeli-ebedî olduğuna göre, o zorunlu bir varlıktır... Önceki hipotezde, birtakım varlıkların kendi kendine yeter varlıklar olmaları zorunludur; ancak Gazâlî'nin söylediği gibi, şayet dünya ezeli-ebedî ise, halihazırda varlığa ulaşılabilir. Bu durumda âlemin Tanrı olması gerekmez. O zaman contenant delili, kendi kendini çürütür... Gazâlî'nin değişmez inancına göre, eğer dünya ezeli-ebedî olsaydı, ne contenant ne de diğer deliller Tanrı'nın varlığına olan ihtiyacı belirleyebilirdi⁷.

Bu durum, âlemin zamanda bir başlangıcının olduğu şeklindeki delili,

⁴Lonn E. Goodman, 'Ghazâlî's Argument from Creation', International Journal for Middle East Studies 2 (1971), s. 68-75.

⁵Al-Ghazâlî, The Revival of Religious Sciences, trans. Bankey Behari (Farnham, England: Sufi Publishing Co., 1972), s. 237.

⁶Goodman, 'Creation', s. 75. Gazâlî, izahlarında mahiyet ve varlık farkına değinmez.

⁷Goodman, 'Creation', s. 77.

Gazâlî'nin ısrarla takip ettiğini göstermektedir. Çünkü ona göre, ezeli--ebedî âlem anlayışı tamamen ateizme eşittir⁸.

Tehâfüt'te Gazâlî'nin tutumu, yapıcı olmaktan ziyade bir saldırı şeklindedir⁹. Gazâlî, korkunç bir şüphecilik devresi geçirmiştir. W. Montgomery Watt'a göre, *Tehâfüt*'te Gazâlî, aklın tek başına metafizik sahada yeterli olmadığını ve tam bir dünya görüşü ortaya koyamadığını izah eder¹⁰. Bu sebeple, Gazâlî'den teizm hakkında akli bir delil ortaya koyması beklenmemelidir. Zira o, âlemin ezeli olmadığını savunur ve başka bir yerde de ifade edildiği gibi bunu, kendi düşüncesinin çerçevesi içerisinde yerleştirir; bu da Allah'ın varlığı için bir delil teşkil eder. *Tehâfüt*'deki delillerin mantikî çerçevesi, onun el-İktisâd ve 'The Jerusalem Letter' adlı eserlerinde yer almaktadır. Bu iki eserin birincisinde Gazâlî, şu kıyası ileri sürmektedir: 'Her hâdis varlığın başlangıcının bir sebebi vardır; mademki dünya da hâdis bir varlıktır; o halde onun da bir başlangıcı için bir sebep gerekir¹¹. Gazâlî, kendine ait olan kavramları tanımlayarak şöyle der: 'Biz, "âlem" ile, Allah haricindeki her varlığı; ve "hâdis olan her varlık" ile de, bütün cisimleri ve onların ârazlarını kastediyoruz'¹². Gazâlî, bu ilk terimin (öncülün) kesin olduğunu kabul etmiş ve onu

⁸Al-Ghazali, Tahafut al-Falasifah (Incoherence of the Philosophers), trans. Sabih Ahmad Kamali (Lahore: Pakistan Philosophical Congress, 1958, s. 89, 140; krş. Goodman, 'Creation', s. 80-81.

⁹Al-Ghazali, Tahafut, s. 8.

¹⁰W. Montgomery Watt, Muslim Intellectual: A Study of Al-Ghazali (Edinburg: Edinburgh University Press, 1963), s. 58.

¹¹Gazâlî, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu ve Hüseyin Atay, Ankara 1962, s. 15,16; ayrıca krş. a.m., a.g.e., s. 20. el-İktisâd'da yer alan bu delilin detaylı tahlili için bk. S. de Bearecueil, 'Gazzâlî et S. Thomas d'Aquin: Essai sur la preuve de l'existence de Dieu proposee dans l'Iqtisâd et sa comparision avec les "voies" Thomistes' Bulletin de l'Institut Français d'Archaeologie Orientale 46 (1947): 203,212. Fahrî, bu delili terminoloji yönünden şöyle izah eder. Bu kıyas, şu aşamaları takip eder: Her hâdisin bir sebebi olmalıdır, 'Hâdis' le Gazâlî, "önceden var olmayan ve daha sonra var olan şey'i kasteder. Var olmadan önce bu 'hâdis dünya', 'mümkün'dü, yani 'Var olması da yok olması da eşit' idi. Dengeyi varlık yönüne çevirmek için bir 'determinant', yani 'müreccih' gerekir. Aksi takdirde bu mümkün âlem, var olmamış olacaktı. (Gazâlî, Kitâb al-İqtisâd fi'l-İ'tigâd, Cairo, ts., s. 14; Majid Fakhry, 'The Classical Islamic Arguments for the Existence of God', Muslim World 47 (1957), s. 141.

¹²Gazâlî, el-İktisâd, s. 24.

'Jerusalem Letter'inde 'aklın aksiyonu' diye isimlen-dirmiştir¹³. Hiç şüphesiz o, bunu yaparken onu destekleyen bir delil de ortaya koymuştur: Var olan herhangi bir şey bir zaman diliminde meydana gelir; ancak bütün zaman dilimleri, o şeyin varlığından önce birbirinin aynı olduklarından, onun meydana gelmesi için de zamanı tayin eden birtakım belirleyiciler olmalıdır¹⁴. Bundan dolayı ilk terimde (öncülde) kastedilen sebep, gerçek belirleyici olmaktadır. Bearecueil, bunu şu şekilde izah eder:

Onun kıyasında ilk öncül, katiyyen zorluk arzetmeyen bir hareket noktası sağlar... Hâdis olan varlıkla, onun önceden var olmadığını, yok olduğunu ve daha sonra varlığa geldiğini; (var olması için) ihtiyaç duyduğu şeyin ise, var olmayan üzerinde bir varlığı tercih eden sebep olduğunu kesinlikle anlamak zorundayız. Cisimler dünyasında duyularla kabul edilen bir varlığın var olması, mümkünler arasında belirleyici bir prensibin müdahalesine ihtiyaç duyar...¹⁵.

Gazâlî, burada dünyanın hâdis olduğuna dair ikinci bir öncülü isbata çalışmaktadır. Bunun, *Tehâfüt*'te yer alan delillerle mantikî bir irtibatı vardır ve onlarla uyum halindedir. Çünkü, dünyanın bir başlangıcının olmasının zorunlu olduğunu isbat için düzenlenen maddi yokluğa dair delili pek açıktır¹⁶. Daha önce de

¹³al-Ghâzâlî, 'The Jerusalem Tract', trans. and ed. A.L. Tibawi, The Islamic Quarterly 9 (1965), s. 98.

¹⁴al-Ghâzâlî, 'The Jerusalem Tract', s. 98.

¹⁵Bearecueil, 'Gazzâlî et S. Thomas', s. 212-213.

¹⁶İktisâd ve 'The Jerusalem Letter' de Gazâlî bazı farklı istidlâllerde bulunur. O, hareket noktasını varlığın hareket ve sükûnundan alarak: 1) Cisimler, hareket ve sükûn olmadan var olamaz; 2) Hareket ve sükûnun bir başlangıcı vardır; 3) Bundan dolayı, dünyanın toplamından ibaret olan cisimlerin bir başlangıcı olmalıdır. 'The Jerusalem Letter'de o: "Hareket ve sükûn arazdır. Arazlar geçicidir. O halde onların zarurî olarak buldukları madde de geçici olmak zorundadır" şeklindeki klasik kelâm delilini kullanır. Aynı zamanda "İktisâd", cisim ve arazların tabiatlarının gerektirdiği tartışmayı ve sınırsız, geçici geri çekilmenin ihtimaliyetine zıt olan delilleri de ihtiva eder. Böyle bir geri çekilme aşağıdaki delillerden dolayı saçma olabilir: 1) Halihazırda bir hareketin meydana gelmesi, sınırsız bir şeyin sonu olduğunu ifade eder; 2) Semavî sferler, tek veya çift olması gereken sınırsız pek çok sayıda ayrılmaları tamamlar; ve 3) Farklı büyüklüklerin sınırsızlığı var olur, bunların hepsi anlamsızdır. İkinci ve üçüncü deliller, 'Tehâfüt'te yer alır.

işaret ettiğimiz gibi Gazâlî, dünyanın ezeli-ebedî olduğu tezine iki açıdan karşı çıkmıştır: 1) Filozofların, ezeli-ebedî bir varlıktan hâdis bir varlığın sudürünün imkânsızlığını isbatta başarısız kalmaları, 2) Âlemin bir başlangıcının olduğunun ispat edilebilir olması. Bu ikinci delile dikkatimizi çevirmek zorundayız. Gazâlî, delilini şu şekilde özetler:

Siz, kadîm bir varlıktan hâdis bir varlığın meydana gelmesini imkânsız görüyorsunuz. Ancak onun mümkün olduğunu kabul etmek zorundasınız. Çünkü dünyada geçici fenomenler vardır. Onların bir kısmı, bir kısmının sebebidir. Şimdi, geçici bir fenomen serisinin diğer bir fenomen serisinden zorunlu olarak meydana gelmesi ve bu serilerin sonsuza kadar böyle devam etmek zorunda olması imkânsızdır. Akıllı olan birisinin buna inanacağı ümit edilmemelidir. Eğer bu mümkün olsaydı, siz tezinizde Yaratıcıyı tanımak veya bütün mümkün şeylerin temeli olan Zorunlu Varlık'ı teyit için onu mecburi olarak görmezdeniz.

Bundan dolayı geçici fenomen serilerinin son bulduğu (durdugu) bir limit olsaydı, bu Kadîm diye isimlendirilirdi.

Bu, aslî prensiblerden elde edilen ezeli-ebedî bir varlıktan hâdis bir varlığın nasıl meydana geldiğini izah etmektedir¹⁷.

Biz, Allah'ın varlığı hususunda klâsik kelâm delilinin açıklamasını yaptık. Gazâlî'nin bu kısa özeti, şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Dünyada geçici fenomenler vardır.
- 2) Bunlar, geçici diğer fenomenler tarafından meydana gelmişlerdir.
- 3) Geçici fenomenler serisini, sınırsız bir şekilde ortadan kaldırmak mümkün değildir.
- 4) Bundan dolayı bu serilerin sonsuzda bir sonu olmalıdır.

Burada çeşitli tahlillerde bulunacağız. Birincisi, yani dünyada geçici fenomenlerin olması doğru bir sözdür. Biz, duyular dünyasında, etrafımızda bazı şeylerin meydana geldiğini, bazı şeylerin de yok olduğunu müşahade etmekteyiz. Gazâlî açıkça bu noktayı ele almaktadır.

İkincisi, bu fenomenlere diğer geçici fenomenler sebep olmuştur. Bu aşama,

Bunların analizi için bk. Goodman, 'Creation', s. 72-75; Beaucucueil, 'Gazzâlî et S. Thomas', s. 203-212.

¹⁷Al-Ghazali, Tahafut, s. 32.

Gazâlî'nin baştan beri reddettiği ve bizim de daha önce görmüş olduğumuz ikinci sebep prensibini ihtiva etmektedir. Bu yüzden Gazâlî'nin burada böyle bir prensibi ileri sürmesi, onun açısından hayret edilecek bir durumdur. Muhtemelen bunun en iyi izahı, önceden karşı çıktığı muarızlarının delilini daha sonra kabul ettiği gerçeğidir. Bu delil, dünyada reel sebeplerin varlığına inanan filozoflara isnad edilmektedir¹⁸. Gazâlî, burada beraberinde tartışmaya yol açacak başka bir konuya girmeyerek, Aristotelesci filozoflar tarafından ileri sürülen dört sebep nazariyesini kabul etmektedir. O, tâlî nedenlerin faydasına inanmamaktadır. Âlemin bir başlangıcı olduğuna dair delili, onların varlığına bağlı değildir. Bundan dolayı Gazâlî, dünyada geçici fenomenler bulunduğunu; bu geçici fenomenlerin, diğer geçici fenomenler tarafından meydana geldiğini, ve benzeri gibi hususları kolay bir şekilde ispat etmiştir. Bu delil, bu anlamda nedensel prensibe bağlı değildir; muhtemelen Gazâlî, muarızlarına karşı reddiyede bulunmak istemediğinden onu basit bir şekilde kabul etmiştir¹⁹. Bundan dolayı o, diğer geçici fenomenler tarafından meydana gelen bu geçici fenomenleri kabul etmiştir.

Üçüncü öncül, yani geçici fenomenler serisini, sınırsız bir şekilde ortadan kaldırmanın mümkün olmaması, delilin en zor anlaşılan noktasıdır. Gazâlî, dünyanın ezeli-ebedî olması, yani geçici fenomenlerin sınırsız bir şekilde ortadan kaldırılması hususunda yer alan saçmalıkları ileri sürerek bu öncülü desteklemektedir. Meselâ, bu, farklı durumlarda olan şeylerin sınırsızlığı gibi bir saçmalığa götürür²⁰. Çünkü Jüpiter her oniki yılda bir, Saturn her otuz yılda bir, sabit yıldızlar sferi ise her otuzaltıbin yılda bir defa yörüngesini tamamlar. Şayet dünya ezeli-ebedî olsaydı, bütün cisimler sınırsız bir şekilde dönme sayılarını tamamlayacaktı; biri, diğeri birçok defa dönerken binlerce yılda ancak iki defa dönüşünü tamamlamış olacaktı ki, bu saçmadır. Yine burada sınırlı özelliklere sahip olan sınırsız

¹⁸Seyyed Hossein Nasr, An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1964, s. 230.

¹⁹Aynı şekilde Gazâlî, Tehâfut'te Aristotelesci görüşün lehine olarak atomculuğu değil metafiziği savunmuştur. (Herbert A. Davidson, 'Arguments from the Concept of Particularization in Arabic Philosophy', Philosophy East and West 18 (1968); s. 309.

²⁰Al-Ghazali, Tahafut, s. 20.

bir problem vardır²¹. Çünkü az önce bahsi geçen bu devirlerin sayısı, ya tek ya da çift olur. Ancak tek ise, bir fazla ilave, onu çift yapar veya bunun tersi olur. Sonsuzun tam tek veya tam çift sayıyı oluşturmak için herhangi bir ilaveye ihtiyaç içinde olduğunu farzetmek saçmalaktır. Şayet sadece sonlu, tek veya çift diye vasıflandırılabilir ve sonsuz ise bu şekilde vasıflandırılmaz denilirse; Gazâlî bunu şu şekilde cevaplandırmaktadır: Şayet parçalardan meydana gelmiş bir tam varsa ve bu -gezenler tarafından meydana gelen yılda bir farklı devir payları ile ilgili olarak söylediğimiz gibi- yarıya veya onda bire bölünebiliyorsa, onun ne tek ne de çift olduğunu ifade etmek saçmalaktır²². Geçmişte olmuş ve gelecekte olacak olan devirler mevcut olmadığı için “bu devirler, parçalardan oluşan bir tamı meydana getiremez” diye buna itiraz edilirse, o, bunu şu şekilde cevaplandırmaktadır: Bir sayı, sayılan şeyler ister var olsun ister olmasın ya tek ya da çift olmak zorundadır²³. Bu yüzden devirlerin sayısı tek veya çift olmak zorundadır. Burada ruh ile ilgili bir problem vardır²⁴. Şayet dünya ezeli-ebedi ise, bu takdirde sonsuz sayıda ölen insanların fiilî olarak ruhları olacak ve buna göre, sonsuz bir güç olmayacaktır. Gazâlî, burada muarızlarının aynı görüşü kabul ettiğini bilmesine rağmen Aristoteles’in sonsuz analiz gerçeğini tamamiyle kabul eder. Muarızlarının güneş sistemi ve yeryüzündeki insan hayatının sabitliğini kabul ettikleri düşünülürse, Gazâlî’nin delilleri oldukça tuhaf karşılanabilir. Ancak çeşitli izahlarla büyütülen bu problemler, sonsuz sayı veya sayıda olan şeylerin gerçekte fiilî olarak var olup olmadıkları hususunu ortaya koyduğundan dolayı bunlar (düşünülmesi gereken) hakiki meselelerdir. Gazâlî, bu sonuçları bütün menfî yönleriyle irdeler; bundan dolayı geçici fenomenler serisinin sınırsız bir şekilde ortadan kalkması mümkün olamaz.

Sonuç şöyle olmalıdır: *Bu seriler, ezeli-ebedi olanda son bulmak zorundadır.* Geçici fenomen serisinin bir başlangıcı olmak zorundadır. Bu yüzden (el-İktisâd’da yer aldığı gibi) determinasyon prensibine uygun olarak dünyayı yaratan bir fâilin olması gerekir. Gazâlî, bunu şu şekilde ifade eder:

“... İnsanlar, gerçekte dünyanın bir başlangıcı olduğunu kabul ettiler; onlar, zamanda hiç bir şeyin kendi başına meydana

gelemeyeceği düşüncesine rasyonel olarak vardılar, bundan dolayı dünya, bir yaratıcıya ihtiyaç duyar. Onların Yaratıcıya olan inancı bu şekilde temellendirilebilir”²⁵.

“Zamanın bir başlangıcının olduğu” ve “sonradan yaratıldığı” tezi, Gazâlî’nin kendi ifadesidir²⁶. Michael E. Marmura’nın de işaret ettiği gibi Gazâlî, ne hareketin ölçüsü olan Aristotelesci zaman tanımına karşı çıkar, ne de zamanın ezeliğinden hareketin ezeliği sonucuna varmanın mantıkî olduğundan şüphe eder²⁷. Ona göre, zamanda geçici fenomenlerin veya değişen şeylerin bir origin’i (başlangıcı) olduğuna göre, böyle değişikliklerin ölçüsü olan zamanın da bir başlangıcı olmalıdır. Dünya yaratılmadan önce, sadece Tanrı vardı. Zaman, âlem ile birlikte var olmuştur. Zamandan önce bir ‘zaman’ın olması gerektiği şeklindeki düşüncemiz sadece hayalimizin zayıflığından kaynaklanmaktadır.

“... Bütün bunlar, insan hayalinin, kendisinden önce herhangi bir şeyin bulunduğunu hesaba katmayarak, o varlığın başlangıcını idrâkte güçsüz kalmasından kaynaklanır. İnsan hayalinde ‘before’, yani daha önce kavramı, kesin olarak hakiki bir varlık ve bir zaman şeklinde tahayyül edilir. Burada hayalin yeterli olmayışı, onun sınırlı bir cisim hayal edememesine benzemektedir. Meselâ, yukarıda bir şey olmadan o şeyi yukarıda düşünme hususunda hayalin zorlanması. Hayalin dünyanın ötesinde dolu veya boş bir yer olarak uzayı tahayyül etmesi de böyledir. Dünyanın ötesinde veya onun sahasının dışında hiç bir şeyin olmadığı ileri sürülürse, bu durumda hayal, dünyanın varlığından evvel ispat edilebilir bir varlığın olmadığını tahayyül edemediği gibi, yine aynı şekilde bunu hayal edemez”²⁸.

Her ne kadar hayal edemiyorsak da, nasıl ki, âlemin sonlu olduğunu ve onun ötesinde bir şey olmadığını idrâk edebiliyoruz, aynı şekilde zamanın da sonlu ve ondan evvel bir şeyin bulunmadığını idrâk edebiliriz. Kezâ, Allah’ın dünyayı daha önce yarattığına dair düşüncemiz de, sadece bir ‘hayal mahsulü’ olmaktadır²⁹. Gazâlî, hayalin zaman ve uzay hakkında birtakım problemleri beraberinde getirdiğini ve

²⁵A.g.e., s. 89.

²⁶A.g.e., s. 36.

²⁷Michael E. Marmura, ‘The Logical Role of the Argument from Time in the Tahâfut’s Second Proof for the World’s Pre-Eternity’, Muslim World 49 (1959):306.

²⁸Al-Ghazali, Tahafut, s. 38.

²⁹Al-Ghazali, Tahafut, s. 43.

²¹A.g.e., s. 20-21.

²²A.g.e., s. 21.

²³A.g.e., s. 21-22.

²⁴A.g.e., s. 22.

onun ortaya çıkardığı problemlere rağmen, aklın sonuçlarını kabul etmemiz gerektiği hususunu sık sık vurgular. Allah'ın âlemi daha önce yarattığı problemine gelince, âlemden önce zaman var olmadığından bunun açık bir şekilde saçma olduğu görülür. Bundan dolayı âlemin zamandan önce yaratılmış olması mümkün değildir ve böyle olduğunu düşünmek ancak bir hayaldir.

Bu delili, Gazâlî'nin düşüncesinin mantıkî muhtevası içerisinde ele alarak, onun aşağıdaki sonuçlara varma nedenini anlayabiliriz: Dünyanın bir sebebi olmalıdır. Âlemin bir başlangıcı vardır; var olmadan önce varlığı da yokluğu da mümkündü; var olduğundan dolayı varlığına sebep olan bazı tayin ediciler (determinants) olmalıdır ki, O da, Allah'tır. Gazâlî, bu hususta şöyle demektedir: "Bu sebepler zinciri, ya sonsuza kadar böyle devam edecek, ya da kendisinden ilk geçici varlığın meydana geldiği ezeli ve ebedî bir varlıkta son bulacaktır³⁰. Gazâlî, âlemin bir tayin edici, yani bir sebep olmadan var olamayacağını kabul eder. Biz onun delilini, şu şekilde sistematik olarak ifade edebiliriz:

- 1) Var olan herşeyin varlığı için bir sebep gerekir.
- 2) Dünya da var olmuştur.
 - a) Dünyada geçici fenomenler vardır.
 - b) Bunlar, diğer geçici fenomenler tarafından ileri sürülmüşlerdir.
 - c) Bu geçici fenomenler, sonsuz bir şekilde geri çekilemezler.
Fiilî olarak sonsuz varlık serisi, çeşitli saçmalıkları gerekli kılar.
 - d) Bu yüzden, geçici fenomen serisinin bir başlangıcı olması zorunludur.
- 3) Sonuç olarak, dünyanın var olması için bir sebebi olmalıdır ki, O da, Allah'tır.

Nihayet, Kindî'de olduğu gibi Gazâlî'nin de, delilini zamanın sınırlılığına dayandırmaması kayda değerdir. Bilâkis o, delilini zamanın kendisinden değil, geçici fenomenlerden çıkarır. Bu fenomenler, sonsuz bir şekilde geri çekilemez, çünkü bu saçmadır. Kindî gibi Gazâlî'nin de, sonsuz miktarda olan gerçek varlığa karşı çıktığına dikkat etmeliyiz. Özellikle, Gazâlî'nin *el-İktisâd*'ında yer alan ifadelerinde bunu açıkça görmek mümkündür. Çünkü, Allah'ın sonsuz olan mümkünleri bilmesi, sonsuz büyüklük karşısında kendi şanına halel getirmez. Zira bu 'bilenebilirler', Gazâlî'nin delilini sınırlayan reel

varlıklar değildir³¹. Biz nedensel prensibin rolünün fenomenler arasındaki ilişkide değil, fakat fenomenlerin var olmasına neden olan bir determinanta olan ihtiyaçta bulunduğunu tekrarlamak zorundayız. Bu gerçek tek başına, Aquinas'un ilk üç metod örneğinde olduğu gibi, tâli sebepler realitesine dayanan delillerden hareketle Gazâlî'nin delilini açıkça göstermeye yardımcı olur. Allah, yegâne sebep olduğundan, herhangi bir türün nedensel bir serisi var olamaz. Özetle Beurecueil'in de ifade ettiği gibi, Gazâlî'nin kozmolojik delili tam olarak iki prensibe dayanır:

'Gazâlî, günümüzde apaçık bir şekilde anlaşılan iki büyük şüphecilik devresi geçirmiştir: Bunlardan biri, sonsuz sayının imkânsızlığı; diğeri de, mümkünler arasındaki determinasyon prensibinin zorunluluğudur³².

Bunlar Gazâlî'nin Allah'ın varlığını ispat ederken kullandığı iki aklî delildir: Sonsuz sayının imkânsızlığı, onu, dünyanın bir başlangıcının olduğunu kabul etmeye götürür; diğer yandan, dünyanın bir başlangıcı varsa, onu yokluktan varlığa getiren bir varlığın olması gerekir ki, O varlık da Allah, yani Yararıdır.

³⁰Al-Ghazali, Tahafut, s. 33.

³¹Beurecueil, 'Gazzâlî et S. Thomas', s. 211.

³²Beurecueil, 'Gazzâlî et S. Thomas', s. 222.